

LA IMMIGRACIÓ LLATINOAMERICANA AL PAÍS VALENCIÀ

Joan del Alcázar Garrido. Universitat de València

Virgilio Fco. Candela Sevilla. Universitat d'Alacant

INTRODUCCIÓ

El País Valencià ha estat sempre lloc de pas de diversos pobles en època antiga. Ibers, fenicis, romans, àrabs, van arribar a la nostra terra en diversos moments històrics i van conformar la identitat cultural d'un poble que hui se situa en una de les regions pròsperes de l'occident europeu.

Ja en temps més recent observem com els fluxos migratoris de la nostra regió han variat en funció de la perspectiva política i econòmica nacionals. En l'actualitat, la bonança climàtica i econòmica d'una terra en expansió ha fet possible l'accentuació d'un fenomen immigratori de notable importància. A 1 de gener del 2002 es donava com a dada oficial l'existència d'1.977.944 estrangers a Espanya, dels quals 301.143 havien elegit la Comunitat Autònoma Valenciana¹ com a lloc de residència². Aquestes xifres (que caldrà posar-les sempre en tela de judici per no arreplegar les sumes de la immigració il·legal) signifiquen un contingent massa significatiu com per a no merèixer una breu anàlisi sobre la seua naturalesa. Des d'aquestes línies pretenem analitzar de forma sincrètica algunes claus d'aquest fenomen immigratori en la nostra regió en època més contemporània.

L'afluència d'estrangers al País Valencià és un procés relativament recent. Podríem assegurar que el major increment absolut de residents estrangers s'ha produït en data posterior al 1976. De la mateixa manera caldria destacar que el control dels estrangers a Espanya no ha sigut tan estricte i rigorós com ho va ser en uns altres països europeus (també l'obligació d'inseriure's com a resident resultava ambigua i difícil d'aplicar). A partir de 1985, amb l'entrada en vigor de la Llei d'Estrangeria i l'enduriment dels requisits de permanència a Espanya per als ciutadans no comunitaris, es va començar a controlar de forma sistemàtica l'arribada de ciutadans procedents d'uns altres països. Actualment l'arribada d'un nombre tan significatiu d'immigrants a les nostres terres motiva l'agilització de multitud de procediments legals que comporten l'organització i integració d'aquesta comunitat tan heterogènia. Però millor serà que comencem pel principi i recordem alguns precedents migratoris locals.

¹ En avant CAV.

² Diari *El País*, 6 d'agost de 2003, pàg. 19.

PRECEDENTS MIGRATORIS

No podem iniciar el nostre treball sense recordar la que va ser primera arribada massiva d'immigrants cap a mitjans dels anys 60. Parlem dels *pièds-noirs*, europeus exresidents a Algèria i al Marroc que es van veure obligats a exiliar-se dels seus llocs d'origen com a conseqüència dels processos de descolonització nordafricans.

Aquesta comunitat ha sigut ben estudiada per diversos autors³ que van xifrar la seua immigració en un nombre pròxim als 20.000 *pièds-noirs* per a la província d'Alacant (la majoria concentrats en la mateixa capital). Aquesta elecció tindria la seua explicació en la secular emigració valenciana cap al nord d'Àfrica en època precedent.

Durant el segle XIX i la primera meitat del XX aquesta emigració cap al Marroc, i principalment cap a Algèria, va ser molt important⁴; més significativa va ser a finals dels anys 20' i després de l'inici de la Guerra Civil. A causa de motius polítics, econòmics o familiars, la veritat és que en aquells moments es va formar una important colònia espanyola a Algèria (es parla d'uns 15.000 refugiats republicans que van partir cap al Nord d'Àfrica des d'Alacant al final de la Guerra Civil -entre ells trobem Rodolfo Llopis, Lorenzo Carbonell, Dolores Ibárruri o Rafael Alberti-)⁵.

La vinculació entre les ciutats d'Alacant i Orà és ja coneguda per tots nosaltres. Es va originar en temps republicans i es va estendre fins a la dècada dels 60'.

LA IMMIGRACIÓ ESTRANGERA CONTEMPORÀNIA. ETAPES PRINCIPALS

Si bé l'increment de la població immigrant en la CAV ha sigut regular al llarg de les últimes dècades, no és menys cert que respon a molt distinta naturalesa en funció del moment concret de la seua arribada. Tot i que el contingent majoritari ha sigut i continua sent aquell que procedeix del nord d'Europa, al llarg dels últims anys assistim a nous fenòmens receptors procedents d'unes altres latituds. Analcitem aquest comportament en tres etapes principals.

- *Desenvolupament turístic (anys 60' y 70')*

De tots és conegut que la principal activitat econòmica de la CAV en època recent és aquella vinculada amb el turisme. Des de la segona meitat dels anys 60' ciutats com Alacant, Benidorm, Gandia, etc. van començar a emergir com a grans centres turístics

³ SEMPERE SOUVANNAVONG, Juan David: *Los "pièds-noirs" en Alicante. Las migraciones inducidas por la descolonización*. Universitat d'Alacant, 1977, 123 pàg. i SEVA, Antoni: *Alacant, 30.000 pièds-noirs*. Tres i quatre, València, 1986, 141 pàg.

⁴ El professor Vicente Gozálvéz parla de 56.000 alacantins a l'Algèria (fundamentalment a Orà) en el 1896; Alacant tenia llavors poc més de 30.000 habitants (GOZÁLVÉZ PÉREZ, Vicente: "Notas sobre demografía de la provincia de Alicante". A la Revista *Cuadernos de Geografía*, núm. 11, València, pàg. 27-77).

⁵ SEMPERE, *op. cit.*, pàg. 51.

i de serveis i van ser escollides per ciutadans europeus i espanyols (majoritàriament britànics) com a lloc d'oci i negoci. Aquesta població va ser principalment jubilada, turistes i ja més endavant col·lectius amb interessos comercials (vinculació als sectors de la construcció i l'hoteleria). El seu nombre va ser creixent en aquests anys i només es va alentir cap a mitjans dels 70' com a conseqüència de la recessió econòmica europea i el complex procés de transició política espanyol.

El nombre d'immigrants procedents d'altres latituds no és mai comparable al d'europeus residents en aquest moment. Tan sols a mitjans de la dècada de los 70' observem un important creixement d'exiliats argentins (en major mesura) i xilens, expulsats dels seus països d'origen per les cruentes dictadures militars.

• *Consolidació d'un model de benestar (els anys 80')*

La dècada dels anys vuitanta va ser la del veritable desenvolupament econòmic regional. La fi de la crisi econòmica, l'estabilització política nacional, l'ingrés d'Espanya en la CEE i la ràpida adaptació a les normes comunitàries van motivar no solament l'increment de la població terciària, sinó també l'assentament d'un nombre molt important de residents estrangers en la nostra terra. A més de britànics i francesos també van arribar al País significats col·lectius d'alemanys, belgues, holandesos i nòrdics. Al començament de la dècada el nombre d'europeus en la província d'Alacant -principal centre receptor- era d'11.522, i a finals d'aquesta en va superar la xifra de 30.000. En canvi, el contingent immigratori que li succeïa en nombre era l'americà que, per a les mateixes dates, arreplegava unes xifres d'1.434 i 2.885 persones respectivament⁶.

Van començar a aparèixer en aquells anys grups encara no molt significatius d'immigrants procedents d'altres latituds. És el cas d'africans (marroquins principalment, a més d'algerians, senegalesos i mauritans) i asiàtics (xinesos i, en menor mesura, filipins).

• *Noves perspectives immigratòries a fi de segle (els 90')*

Al llarg de la dècada dels noranta assistim a un increment de la població immigrant amb motiu de l'arribada d'estrangers procedents d'altres països. Aquesta tendència ja iniciada a finals de la dècada anterior es va cristal·litzar en els noranta i va condicionar les perspectives oficials nacionals. Aquest increment del nombre de residents estrangers (que pràcticament va doblar les xifres de la immigració dels 80') es va deure a diversos motius: d'una banda al manteniment de les xifres de ciutadans europeus (que va assolir la quantitat de 47.489 en 1998), a l'increment sostingut del nombre de llatinoamericans (per a idèntica data n'eren 7.094) i a l'espectacular augment de veïns nordafricans (60.298)⁷.

⁶ VALERO ESCANDELL, José Ramón: *La inmigración extranjera en Alicante*. Institut de Cultura "Juan Gil Albert", Alacant, 1992, 320 pàg.

⁷ Anuario de Migraciones 2000. Ministeri de Treball i Afers Socials, Madrid, 2001, 581 pàg.

LA IMMIGRACIÓ AL PAÍS VALENCIÀ

Com hem indicat a 1 de gener de 2002 es donava com a certa la xifra de 1.977.944 d'estrangers residents a Espanya. Aquest contingent suposa el 4'7% de la població total estatal⁸. Per a aquesta mateixa data al País Valencià hi ha 301.143 estrangers empadronats⁹, el 5'2% de la població valenciana absoluta. Aquest percentatge regional, com comprovem, és superior al corresponent estatal i només es veu superat pel de comunitats autònomes com Balears (8'2%), Madrid (6'8%), Múrcia i Canàries (5'8%)¹⁰. Segons aquesta font, la província d'Alacant es troba al capdavant de residents estrangers al País Valencià amb un percentatge del 8'63%, equivalent a 185.598 estrangers. Les províncies de València i Castelló tenen valors inferiors, el 3'05 i el 4'94 respectivament. En conjunt, podem afirmar que viu a la CAV el 14% de la població estrangera a Espanya¹¹.

El major increment d'estrangers empadronats s'ha produït als darrers dos anys, amb un creixement del 44'3% i el 48'3% per als anys 2001 i 2000¹². No obstant, l'augment es va produir a l'any 1998 on a Espanya es calculava en 637.085, les persones foranes empadronades. Per al conjunt de l'Estat, les comunitats africanes i llatinoamericanes són les més nombroses. Així, marroquins (307.458), equatorians (259.522), colombians (191.018) i britànics (128.121), encapçalen la llista de països amb major proporció de conciutadans¹³. Al País Valencià, el major nombre d'estrangers residents procedeix de països de la Unió Europea (79.288), seguit d'americans (62.246), europeus no comunitaris (37.669), africans (31.034) i asiàtics (7.202)¹⁴.

Com hem comprovat, la província d'Alacant presenta una de les taxes d'estrangers respecte del total de la seua població autòctona més alta d'Espanya, comparable a ciutats com Madrid, Barcelona, les Illes Balears, Màlaga o Múrcia¹⁵. A l'actualitat, Alacant té 23 dels 34 municipis espanyols amb més del 25% de forans entre la seua població¹⁶.

D'una banda podríem destacar que la immigració europea comunitària continua sent majoritària en la CAV, i que segueix ascendint lleugerament. La comunitat britànica assentada a les comarques de la Marina constitueix la més nombrosa de totes, doblant al segon col·lectiu que li segueix en importància (Alemanya). La resta de països europeus continuen estant al cap de la llista a excepció d'alguns països africans i llatinoamericans que passarem a analitzar més endavant. És el cas

⁸ Font INE, en Diari *El País*, 6 d'agost de 2003, p. 19.

⁹ Xifra tan sols superada per Madrid i Catalunya, amb 444.440 i 382.067 estrangers respectivament.

¹⁰ Diari *Las Provincias de Alicante*, 13 d'agost de 2003, p. 4.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Diari *El País*, 6 d'agost de 2003, p.19.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Font INE i EPA (IV trimestre de 2001), en Diari *El País*, 13 d'agost de 2003, p. 22.

¹⁵ Diari *El Mundo*, edició Alacant, 13 d'agost de 2003, p. 11.

¹⁶ És el cas de Llíber (54'7%), Calpe (49'10%), Teulada (47'7%), Rojales (46'2%), Alfàs del Pi (36%), La Nucia (32%) o Torreveija i Xàbia (30%), entre d'altres.

d'holandesos, francesos, belgues, suïssos, noruecs, italians, suecs, etc. Les facilitats de la ciutadania europea comuna fan possible la lliure arribada d'europaus a les nostres costes de forma regular.

D'altra banda la comunitat de marroquins comença a ser molt important, ja que s'ha doblat la seua xifra des del 1998. El nombre d'algerians també és apreciable i les previsions diuen que aquesta immigració nordafricana continuarà ascendint en els pròxims lustres (afavorits per la línia marítima entre Alacant i Orà). No obstant això, el creixement més espectacular de la immigració estrangera ha sigut el referit a l'arribada d'equatorians i, en menor mesura, colombians. En l'any 2001 el nombre de ciutadans d'Equador i Colòmbia a la CAV era de 7.023 i 3.451 persones. Tenint en compte sempre la distorsió de les dades oficials com a conseqüència de la dissociació entre les xifres reals i la pròpia realitat, podem aventurar sense por d'equivocar-nos que les xifres referides al nombre d'immigrants nordafricans i llatinoamericans són en realitat molt més elevades en el moment d'escriure's aquest article. No oblidem tampoc la immigració xinesa que es produeix des dels 80' i està dedicada principalment a l'explotació de restaurants autòctons en les principals ciutats valencianes.

En aquest moment hem de fer algunes precisions necessàries per a comprendre millor aquest fenomen. D'una banda l'augment d'estrangers empadronats es deu a la obligatorietat de tot immigrant en situació irregular d'inscriure's al registre municipal corresponent per poder accedir a l'assistència sanitària i a l'escolarització dels seus fills. Igualment, els naixements dels fills dels immigrants obliguen els seus pares a formalitzar la seua residència a una població i assentar els seus costums. D'altra banda, no hem d'obviar la incomptable xifra d'estrangers que arriben multitudinàriament al País Valencià de forma il·legal. És un fenomen demogràfic difícil de controlar per les administracions corresponents¹⁷.

Segons un estudi del professor de la Universitat d'Alacant Carlos Gómez, es calcula que el nombre d'immigrants indocumentats i que treballen a l'economia submergida al País Valencià, oscil·la entre els 53.000 i els 105.000¹⁸. Entre d'ells, el 66% exerceix la seua activitat a Alacant, el 20-25% a la província de València i el 9% a Castelló. Diu Gómez que les peculiaritats característiques de l'economia valenciana, basada en la temporalitat i la necessitat de mà d'obra intensiva, afavoreix el creixement sostingut de la clandestinitat laboral. Situa per últim este professor a la comarca de la Vega Baixa alacantina, la principal concentració de treballadors estrangers sense papers¹⁹.

¹⁷ Es calcula que un 60% de la població estrangera es concentra a les comunitats mediterrànies i insulars.

¹⁸ Aquesta informació es corrobora amb una nota apareguda al Diari *El País* fa unes setmanes, on es denunciava l'existència de 100.000 expedients per a regular immigrants pendents de renovació al País Valencià: 53.000 a Alacant, 28.500 a València i 22.000 a Castelló (en Diari *El País*, edició Comunitat Valenciana, 29 de setembre de 2003, p.6).

¹⁹ Diari *El País*, edició Comunitat Valenciana, 7 de setembre de 2003, portada.

LA IMMIGRACIÓ LLATINOAMERICANA

El fenomen més rellevant d'immigració americana és el produït per equatorians i colombians en primera instància, i d'argentins per altra. El cas és contemporani per a Espanya i el País Valencià. Des de 1999 s'ha multiplicat el nombre de súbdits d'Equador i Colòmbia arribats a la CAV com a conseqüència dels processos polítics viscuts als seus països d'origen. El cas equatorià és particularment significatiu per quant la xifra es triplicà entre 2000 i 2001. L'arribada multitudinària d'immigrants argentins és més difícil d'evaluar. Als quadres que adjuntem en aquest treball no s'aprecia est increment demogràfic, per quant la seua gènesi es deu a la crisi econòmica de desembre de 2001.

Si en xifres oficials no aplegaven els dos milers per a 2001, estem segurs de que el seu nombre s'ha multiplicat per deu a partir d'aquesta data com a conseqüència de la crisi econòmica. No hi ha dades oficials més recents i és el motiu pel que apareguen tan avall a la llista, quan es té la certesa de què és en realitat major²⁰.

Més arrere trobem ciutadans procedents de Perú, Cuba, República Dominicana o Uruguai²¹, si més bé i com ja hem advertit anteriorment, el seu nombre real no serà confirmat fins l'aparició de xifres oficials actualitzades²².

Al País Valencià es calculava per 2001 la presència de 62.2462 estrangers de procedència llatinoamericana. Esta xifra, que en realitat és major, només era superada per les comunitats de Madrid i Catalunya amb 209.628 i 112.688 ciutadans, respectivament²³. A un estudi del Ministeri de l'Interior s'assenyalava que a 2001 arribaren a Espanya 459.782 llatinoamericans que no sortiren del país posteriorment. Per 2002 la xifra és de 464.000, encapçalant la llista colombians, equatorians i argentins.

Altre procés que no hem d'oblidar és el de les nacionalitzacions. A Espanya a 2002 van obtindre la nacionalitat 3.117 peruans, 2.876 dominicans, 2.088 cubans, 1.627 colombians i 1.173 equatorians, entre d'altres. Les nacionalitzacions de ciutadans argentins no són comptabilitzades en aquests paràmetres, tot i ser molt nombrosa, gràcies als acords preexistents entre Espanya i l'Argentina²⁴.

Seguint l'estudi ja assenyalat del professor Carlos Gómez, al País Valencià, les

²⁰ En una visita recent del cònsol general argentí a Espanya, Guillermo McGough, i a la ciutat d'Alacant, va afirmar que el contingent estimat d'argentins a la província d'Alacant era de 20.000 persones, 12.000 de les quals vivien a la capital (en Diari *Información*, 20 de setembre de 2003, p. 12). Igualment, hem de dir que des de 2001 el nombre d'argentins nacionalitzats espanyols ha sigut molt elevat, la qual cosa dificulta la seua contabilitat com a emigrants d'aquest país.

²¹ L'exili econòmic uruguaià té els mateixos paràmetres que els assenyalats per a l'Argentina i al mateix espai temporal.

²² El Diari *Las Provincias* va oferir unes dades referides a la immigració estrangera a la província d'Alacant per a 2002: hi havia, segons aquest rotatiu, 40.002 britànics, 12.963 colombians, 11.172 equatorians, 10.960 marroquins, 4.195 algerians, 4.223 argentins, 1.161 cubans, etc. (en Diari *Las Provincias de Alicante*, 13 d'agost de 2003, p. 4).

²³ Diari *El País*, 13 d'agost de 2003, p. 22.

²⁴ Diari *El País*, 28 de setembre de 2003, p.31.

activitats que concentren major mà d'obra irregular (fonamentalment llatinoamericana) són les següents: servei domèstic (62%), calçat (41%), confecció (40%), hostaleria (37'3%), cuir (26'7%), agricultura (25%), comerç (23'3%), mineria no energètica (19'3%), construcció (19%), etc.

ALGUNES CONSIDERACIONS A EFECTE DE SINOPSIS

Podem afirmar que Espanya ha esdevingut un país receptor d'immigrants, si bé és cert que el seu nombre és inferior en comparació amb el nombre d'immigrants existents a uns altres països del nostre entorn (pertanyents a la Unió Europea). La seua transcendència és evident en el moment actual i encara ho serà encara major en el futur, com a conseqüència de la internacionalització del fenomen migratori.

Podem distingir dos tipus d'immigració en la CAV segons el lloc de procedència. Ja hem parlat dels residents europeus i les motivacions que els porten a aquesta terra des dels anys 70'. Aquesta població no és vista pels valencians com a immigrants, sinó com a conciutadans europeus amb idèntiques inquietuds i una semblant renda econòmica. Tradicionalment s'associa el terme *immigrant* a les persones de raça negra i als àrabs que van poblant el nostre territori progressivament. La immigració llatinoamericana també serà associada a aquest últim grup, a excepció del col·lectiu argentí -el tradicional i el recent arribat a la CAV- perquè sempre ha estat identificat positivament per l'autòcton pel seu innegable caràcter europeu.

El col·lectiu d'immigrants procedents d'altres regions és molt heterogeni i és el més explotat laboralment. La major part d'aquests immigrants treballen en sectors econòmics de gran precarietat laboral, com a conseqüència del pes que té al País Valencià l'economia submergida. Aquestes persones tenen greus problemes d'integració en la societat, sense comptar amb l'eterna dificultat de regularització laboral, el problema de l'habitatge (apilotament), etc.

Segons les previsions de l'INE entre 2005 i 2020 entraran a Espanya 160.000 immigrants cada any. Per tant, es fa necessària l'activació de polítiques d'immigració públiques coherents amb la realitat que estem vivint i que comporten la paritat de drets laborals dels residents estrangers.

L'enorme potencial econòmic que representen els immigrants en la regió es fa palés si analitzem alguns indicadors indiscutibles: l'any 2002 s'han produït 42.496 altes d'estrangers en la Seguretat Social a la província d'Alacant¹¹. Això equilibra la proporció d'afiliats i cotitzants i contribueix a sanejar els comptes del sistema públic i a garantir l'estabilitat del model de repartiment social. No cal dir ja la contribució a la natalitat que aquests grups immigrants comporten a la nostra regió.

La taxa global de fecunditat és quasi el doble entre els estrangers (5'55%), que entre els espanyols (2'83%), malgrat que entre determinats col·lectius el percentatge de dones és molt inferior al d'homes²⁵. Espanya té la taxa de fecunditat més baixa de

²⁵ Més de la meitat dels estrangers són homes (53%) -entre els peruans, no obstant, predominen les dones-, i el 56% tenen edats compreses entre els 20 i els 40 anys (en Diari El País, 6 d'agost de 2003, p. 19).

la Unió Europea (1'26 fills per dona en edat fèrtil). El creixement produït als darrers anys es deu a l'aportació de les dones immigrants, fins al punt d'ésser, hui en dia, les responsables de l'arribada d'un de cada deu bebés²⁶. Existeix la necessitat de mantindre el flux continuat d'immigrants perquè no descendix el nombre d'habitants a Espanya²⁷.

L'impacte de la immigració tampoc és alié al sistema educatiu valencià. Aquest fenomen, visible des de fa cinc anys, ha provocat que des de 1998 la matrícula d'alumnes estrangers s'haja disparat. Si pel conjunt d'Espanya es xifra en 400.000 el nombre d'escolars forans, per a la CAV aquest contingent es situa en 46.000 alumnes²⁸. Això ha provocat que nombrosos col·legis valencians s'hagen vist desbordats, acogint fins vint nacionalitats diverses a un mateix centre: és el cas, per posar algun exemple, del Col·legi *San Roque* d'Alacant on set de cada deu xiquets són estrangers (135 dels 210 alumnes matriculats²⁹. Un cas paregut similar passa al centre *La Inmaculada* de Torreveija i al *Pla Barraques* d'El Campello³⁰.

No voldriem finalitzar aquest breu epígraf sense recordar un detall que no ha de passar inadvertit. Ja s'ha comentat la transcendència que va tenir per a la CAV l'emigració al Nord d'Àfrica en el primer terç del segle XX d'un contingent important d'alacantins així com el nombre d'espanyols que va haver d'emigrar a diversos països europeus en ple franquisme. Actualment, malgrat que l'arribada d'estrangers ha crescut en els últims anys, per cada immigrant que viu a Espanya hi ha dos espanyols residint en l'estranger. Es parla de dos milions d'espanyols que viuen entre Llatinoamèrica (Argentina, Mèxic, Veneçuela) i Europa (principalment Bèlgica, França, Alemanya, Suïssa i Regne Unit).

És innegable que la immigració està mal regulada a Espanya i al País Valencià i que fa falta una visió intel·ligent i pràctica de l'assumpte. Potser sobre, com assenyala Juan A. Herrero Brasas³¹, "obcecació i perjudici i falta una visió pràctica i progressista que permeta a eixa multitud de valors humans que ens és regalada desenvolupar la seua plena capacitat productiva". Ahir vam ser nosaltres qui vam haver d'emigrar a la recerca de prosperitat. Convé no oblidar aquest extrem per a no ser injustos amb nosaltres mateixos.

²⁶ Diari *El País*, 6 de setembre de 2003, p. 26.

²⁷ En un interessant treball publicat recentment al suplement dominical del Diari *El País*, s'apuntava que "sólo hay dos recetas para evitar el descenso de la población: más hijos y más inmigrantes" (en Diari *El País*, suplement *Domingo*, 10 d'agost de 2003, pp. 4 i 5).

²⁸ Al curs 1999/2000 la matrícula d'alumnes estrangers fou de 9.421 (el seu número s'ha quintuplicat).

²⁹ Diari *El País*, 29 de setembre de 2003, p. 33.

³⁰ Diari *Información*, 14 de setembre de 2003, pp. 14-15.

³¹ Diari *El Mundo*, 8 d'agost de 2003, p. 4.

ELS PER QUÈ DE LA INMIGRACIÓ LLATINOAMERICANA

Contingents importants de població abandonen l'Amèrica Llatina fugint d'una situació econòmica desfavorable, però convé tindre clar que el problema de bona part d'aquells països no són pobres, sinó desiguals. Extraordinàriament desiguals. Es tracta, certament, de societats duals. La *societat dual*, com ha escrit Luis de Sebastián³², “es caracteritza per tindre dos mons en un: el tercer i el primer dins de la mateixa nació, baix les mateixes autoritats i la mateixa bandera (...) països (en els que) hi ha dos mons distints, separats físicament pels plans urbanístics de les ciutats, i separats en nivells de vida i en satisfacció de les necessitats bàsiques per un abisme insalvable”.

Els habitants de la part de baix de la societat dual són aquells que pateixen l'*apartheid social*. Són els que estan separats, apartats, amb freqüència tant que no aspiren ni tan sols a emigrar.

Potser un exemple serà més efectiu per a entendre el que significa la societat dual. Pensem en l'Uruguai, un país que, certament, ha viscut èpoques millors. Pensem en la seua capital, Montevideo. Doncs bé, en ella, segons una investigació de l'Institut de Desenvolupament Social uruguaià, si prenem l'autobús 128, “que unix Pocitos amb Nou París, comença el viatge en un barri on la mortalitat infantil és de 5 per mil, i l'acaba en una zona on aqueix guarisme s'ubica en l'entorn del 36 per mil, una xifra semblant a la que es constata a Moldàvia o Corea del Nord”. Això és una *societat dual*.

Com ho és la que trobem en l'*Informe sobre el Desenvolupament Humà 2001*, que publica el programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament, PNUD. Un informe segons el qual Amèrica Llatina avantatja a qualsevol altra regió del món en desigualtat. Posem només uns exemples:

- a Nicaragua, el 20 per cent més ric de la població rep 28 vegades més de l'ingrés nacional del que rep el 20 per cent més pobre;
- a Brasil, el quintil més ric rep 24 vegades l'ingrés del quintil més pobre;
- a Hondures, 38 vegades;
- a Xile –potser el país més pròsper de l'àrea-- 18 vegades.
- a Europa Occidental la diferència entre el quint més ric i el quint més pobre està entorn de les set vegades.

Existix, per tant, un problema de tremenda injustícia interna. Un problema que és històric, endèmic, i previ als avatars de la globalització de què tant parlem últimament.

Entenem per *Globalització* el procés per mitjà del qual les diverses economies nacionals s'estan subsumint en una economia internacional, fins al punt que la seua evolució particular depén més de mercats externs i menys de les polítiques econòmiques dels governs. Entenc que aquest procés s'ha disparat en els últims anys per l'acceleració dels ritmes d'obertura econòmica i dels intercanvis de tota classe (servicis, capitals, mercaderies), de la liberalització completa dels mercats financers i dels més recents avanços de la informàtica i les telecomunicacions.

³² SEBASTIÁN, Luis de: “América Latina: la sociedad dual”, Diari *El País*, 3 de setembre de 2001.

Aqueixa globalització no ha fet sinó aguditzar la concentració d'extrema riquesa i d'extrema pobresa en el món. Malgrat tot, pareix existir consens en què el pitjor efecte de la globalització és el que es produïx en aquells països o àrees que es queden fora: són els que ens permeten parlar d'una *globalització mutilada*, la que afecta a aquells països que no participen dels intercanvis a què al·ludia. Per exemple, una immensa part d'Àfrica que no suscita el menor interès en els agents econòmics.

Pel que fa a l'Amèrica Llatina, Luis de Sebastián entén que “des de dos mons tan distints, que conviuen en un mateix Estat, no es pot plantejar un projecte de nació diferent, ni proposar una diferent estratègia de desenvolupament perquè una part està satisfeta de com van les coses”. Són, clar, aquells que disposen de la tècnica i els avanços del primer món, i del servici domèstic i del baix cost de la mà d'obra del tercer.

I és que, si parlem de les víctimes de l'*apartheid social*, tot i les macroxifres, no sabem ben bé ni quants ne són. Com diu el BID, una cosa és descriure la pobresa i una altra mesurar-la correctament. Ara per ara, ni tan sols podem dir quants de pobres hi ha a l'Amèrica Llatina.

Tot i que hi ha consens al voltant de que un 30 per cent de la població continental viu amb menys de dos dòlars al dia, segons Nora Lustig³³ la manca de dades adequades fa impossible avaluar amb precissió la magnitud de la pobresa. I no és sols un problema de mancances parcials, sinó que, “per exemple, no tenim dades de Guatemala, no tenim dades sobre Nicaragua i no tenim dades sobre les zones rurals de Bolívia”³⁴. Encara més.

Els càlculs es fan encara més difícils pel fet que no hi ha consens entre els analistes, els governs o els organismes multilaterals no s'han posat d'acord en un mètode per a avaluar les condicions de pobresa. És per això que no resulta estrany el fet de “trobar números radicalment diferents per a un país en un mateix any, encara que es faça servir la mateixa ‘línia de pobresa’”. Quan això passa en el cas d'un país com Brasil, es pot agregar o treure de 10 a 15 milions de persones del nombre de pobres”³⁵. Quan avui parlem de xifres, doncs, cal entendre-les com aproximacions.

La realitat econòmica té, clar, la seua correspondència política, i es fa tangible quan ens acostem al continent per a avaluar l'estat dels sistemes polítics democràtics de la regió. A primera vista s'advertix una hipotonia democràtica. Si a principis dels anys noranta es podia afirmar que la totalitat dels països, excepte Cuba, tenien règims democràtics o, si més no, representatius, la situació deu anys després presenta pocs avanços i massa retrocessos. La democràcia seguix sent percebuda com un bé a conservar, encara que el nombre dels que l'abonen fluctua de forma preocupant.

Segons el *Latinobarómetro 2002*³⁶, --que entén la democràcia com una forma de civilització que exigeix cultura, estructura i procés--, la tercera onada de democràcia

³³ Cap de la Unitat asesora sobre Pobresa i Desigualtat del BID.

³⁴ BID “Las cifras de la pobreza”, en <http://www.iadb.org/idbamerica/Archive/stories/1998/esp/c698h1.htm>

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Una enquesta anual aplicada a 17 països d'Amèrica Llatina, amb més de divuitmil entrevistes, representativa d'una població de 480 milions d'habitants.

que va instal·lar-se a Amèrica Llatina va generar un suport i unes expectatives que en 1996 era del 61 per cent. Aquest suport es va mantindre, en línies generals fins 2001, quan va caure fins al 48 per cent, per a tornar a pujar al 56 per cent en 2002.

El suport a la democràcia canvia per diversos motius. Als països als quals hi ha alternància en el poder, amb els canvis de govern augmenta al recolzament si més no al principi perquè la ciutadania confia en que millorarà la situació política i econòmica. Això passà a Veneçuela amb l'elecció de Chávez (61 per cent de suport en 2000) i a Perú amb la de Toledo (62 per cent), i més recentment a Hondures i Costa Rica. D'altra banda, països en crisi com l'Argentina, la ciutadania ha castigat el govern (amb una aprovació del 10 per cent), però ha pujat el suport a la democràcia (de 58 per cent en 2001 a 65 per cent en 2002), distingint-ne amb claredat entre l'actuació del govern i el sistema de govern mitjançant la democràcia. En països com Colòmbia, en guerra cruenta des de fa dècades, la democràcia té avui un valor cada cop més reduït: d'un 60 en 1996 a un 39 per cent en 2002³⁷.

Com diu el resum de resultats del *Latinobarómetro* 2002, sense solucions simples, sense governs autoritaris, sense revolucions d'esquerra, sense populismes de vell tipus, els ciutadans de l'Amèrica Llatina estan deprenent "que la democràcia significa que la gent pot fer fora els governs que ho fan malament"³⁸.

Democràcia, però, per als llatinoamericans té un sentit minimalista, de caràcter Churchilià: la democràcia és el pitjor sistema de govern excepte tots els altres. Potser per això, el 50 per cent dels ciutadans enquestats estan disposats a acceptar que un govern autoritari sí pot resoldre els problemes, i un 37 per cent afirma que es pot passar per damunt de les lleis, alhora que el 75 per cent està d'acord en que la solució dels problemes del país no depèn de la democràcia³⁹.

Aquesta falta de to muscular de la que parlavem és, encara un xic més complexa si aprofundim una miqueta més en l'anàlisi. La situació actual xilena, per exemple, presenta algunes dades menys rotundes però en qualsevol cas alarmants per tractar-se d'un dels països de major tradició democràtica continental. Segons el Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD), en el seu *Informe sobre el Desenvolupament Humà a Xile-2000*, es constata un distanciament creixent respecte del sistema democràtic, especialment evident entre els sectors joves i els grups de rendes més baixes. El distanciament s'observa en la baixa adhesió a la democràcia que l'enquesta del PNUD va evidenciar. Segons aquesta, només el 45 per cent dels ciutadans preferix la democràcia a qualsevol altra forma de govern, mentre que al 31 per cent li dóna el mateix que el govern siga democràtic que no ho siga i al 19 per cent li pareix que "en algunes circumstàncies un govern autoritari pot ser millor que un democràtic" (el 5 per cent NS/NC). Són xifres, malgrat que inequívocament negatives, relativament millors que les del *Latinobarómetro* 2002. Un problema que presenta Xile i que és una herència inequívoca de la dictadura del general Pinochet és

³⁷ *Latinobarómetro* 2002, p. 3.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

que és un dels països amb un major contingent de ciutadans allunyats de tot allò que els hi sembla *política*: el 31 per cent, segons el Latinobaròmetre 2002, és indiferent al tipus de règim. I ahí un pes important recau sobre una joventut que ha viscut la recuperació de la democràcia amb una creixent desafecció política.

Clar que en aquests percentatges es tanquen diferències importants segons l'auto ubicació política dels enquestats: les persones que se situen en el centreesquerra són les que mostren major adhesió a la democràcia (el 82 per cent), seguides per les que es posicionen en l'esquerra (el 63 per cent) i les que ho fan en el centre (el 62 per cent). Les que s'identifiquen amb la posició de dreta, les que "en algunes circumstàncies" s'adscriuen a una proposta de govern autoritària, només en un 39 per cent són partidàries de la democràcia.

L'historiador uruguaià Gerardo Caetano⁴⁰, en un treball recent, relatiu a la fortalesa de la democràcia en els països del MERCOSUR, aconseguia algunes conclusions aplicables també a altres repúbliques del continent. Aquestes són:

1) Superada l'època de les dictadures castrenses, les democràcies llatinoamericanes s'enfronten a una amenaça perillosa, "la pèrdua de qualitat de les decisions democràtiques, (...) que de consolidar-se com a tendència acabarien per deslegitimar les institucions i enfrontar-les a un creixent desprestigi";

2) La denominada *reacció antipolítica* -el fer política en contra de la política- s'ha confirmat com un fenomen en absolut efímer o conjuntural. El desencant i l'incompliment de les expectatives "crea un territori abonat per a l'ascens de figures messiàniques, de perfils neopopulistas";

3) L'aprofundiment de la sagnant injustícia social, que fan d'Amèrica Llatina el continent de la desigualtat, "mina en les seues bases la integració social, suport fonamental de l'arrelament de les pràctiques i els valors democràtics";

4) El reforçament dels executius i la pèrdua de consistència dels parlaments, com a cambres de legislació, representació i fiscalització, redunda en la proliferació de "sistemes polítics sense contrapesos ni equilibris institucionals, poc habilitants per a l'exercici sòlid de formes d'accountability (responsabilitat) i per a la consolidació de la participació ciutadana";

5) La crisi dels partits polítics i el sorgiment de liderats sense arrelament orgànic en ells, "configuren debilitats polítiques molt forts, que comprometen el pluralisme i l'exercici efectiu del govern".

Tal pareix que, potser amb l'excepció de l'aparició del líder messiànic (o va ser que ja el van tindre en Carlos Saúl Menem?), les cinc conclusions de Caetano s'han donat a l'Argentina dels últims mesos.

- Cinc presidents de la República en tretze dies, durant el mes de desembre de 2001.

- El Congrés assaltat per manifestants i la Casa Rosada a punt de ser-ho.

⁴⁰ CAETANO, Gerardo: "Democracia en América Latina: Problemas y retos en la actualidad. Una visión sobre los países del MERCOSUR", Instituto de ciencia Política, Facultad de Ciencias Sociales, Universidad de la República, Uruguay, 2002.

- 25 morts en els disturbis de fi d'any,
- 40 per cent de la població per davall de la línia de pobresa.
- Indicadors sociopolítics baix mínims: confiança en els partits polítics, 10 per cent; en el Congrés, 11 per cent; en els sindicats, 16 per cent; en la Justícia, 26 per cent; en l'empresa privada, 33 per cent.
- En les últimes eleccions, amb vot obligatori per llei, el 15 per cent van ser blancs i nuls: és l'anomenat vot bronca. Aquest va ser majoritari, atenció! en la Capital Federal, Buenos Aires i *segona força* en la seua província, en la de Santa Fe i en la de Còrdova.

Aquests són els fangs d'aquella polseguera, els de la dictadura militar genocida; els de la incapacitat honrada de Raúl Alfonsín; els de la "cirurgia major sense anestèsia" i el "*estamos mal pero vamos bien*" del cabdill Menem; els de la incapacitat hamletiana però altiva de Fernando de la Rúa (com anomenaven a Fernando De la Rúa). Les tempestats posteriors vénen dels vents de la incapacitat per a crear un projecte polític i econòmic alternatiu, de l'atomització de les diverses elits socials, polítiques i econòmiques. De la superba de quasi tots.

Els fangs i les tempestats vénen de l'increïble actitud dels partits polítics majoritaris, viciats, gangrenats per un personalisme patològic. Vénen de la pervivència del peronisme, alié a les lleis naturals de la política. Inexplicable, difús i confús, si no l'entendem com un tardà rebrot del feixisme europeu i com el fenomen maleït del país burgés; tot junt i encara més. Un populisme proteïforme, diu Fernando Devoto⁴¹, en el que s'ubiquen políticament laics i clericals, exsocialistes i conservadors. Tot forma part de l'excel·lència argentina. Fins a les paradoxes ho són, excepcionals.

Menem, un peronista alié dels grans empresaris i els grans inversors que practicava una apel·lació messiànica als humils, va contindre l'hiperinflació al preu d'afonar al país (el 40 per cent del deute extern ve dels seus anys en la Casa Rosada), i per un temps, breu, el seu vicepresident va ser Eduardo Duhalde. Paral·lelament, per un temps, llarg, el seu ministre d'economia va ser Domingo Cavallo; el mateix a qui el radical De la Rúa va tornar a confiar la cartera econòmica en els mesos finals del 2001, amb els resultats que ja coneixem. No són massa contradiccions?

El prestigiós diari *Clarín* deia el dia 2 de gener de 2002: "Per a trobar en la història argentina una situació de major gravetat que l'actual hauríem de tornar fins a la guerra civil del segle XIX". Un altre important diari de Buenos Aires, *Página 12*, arrel·legava unes declaracions del nou president, Eduardo Duhalde que, crec, no tenen parangó en boca d'un màxim mandatari en exercici: "*La Argentina está quebrada, está hundida*". El diari *El País* li donava categoria de titular a la confessió i, un dia després, arrel·legava les declaracions del President de la Confederació Farmacèutica Argentina: "No s'estan entregant medicaments a cap hospital". No pareix tot açò l'últim acte de la catàstrofe?

⁴¹ DEVOTO, Fernando: "Para una historia de la Argentina en el siglo XX", en Alcázar, J. y Mattalía, S. (coord.): *América Latina: Literatura e historia entre dos finales de siglo*, Valencia, Ediciones del CEPS, pp. 145-174, 2000.

Els mitjans de comunicació més importants (*Clari, La Nació, Pàgina 12*) es mostraven unànimes a principis de 2002 quan coincidien en la necessitat d'un govern d'Unitat Nacional, però no estava clar que entenen per tal. Haguera de ser, pareix obvi, un govern en què estigueren representats els diversos partits, amb les carteres en mans de gent solvent i amb un programa de govern pactat per consens. Un govern legitimat per a demanar els sacrificis imprescindibles. Pareix, no obstant, que els vells polítics segueixen enrocats en la defensa dels seus interessos fraccionals o personals. Poc de marge per a l'esperança, doncs. Tant i més quan ara sabem que el Partit Justicialista presentarà a les pròximes eleccions presidencials tres candidats distints emparant-se en la mateixa marca electoral. Un record infame de la política mundial.

La profunditat i la cruesa de la crisi argentina, el dramatisme social que hi ha després d'ella, pareix una evidència per a tot el món menys per a l'èlit política argentina i per al FMI. La institució internacional pitjor avaluada en el *Latinobarómetro 2002* és el FMI, amb una nota de 5.1 i la millor avaluada les Nacions Unides amb una nota de 6.86⁴².

Joseph Stiglitz⁴³, professor de la Universitat de Columbia, exvicepresident del Banc Mundial, exassessor de Bill Clinton i Premi Nobel d'Economia de 2001, va escriure pocs dies després de la fugida del president De la Rúa:

“En diverses visites que vaig realitzar a Argentina, em vaig sorprendre del llarg temps que portaven sofrint els seus habitants; a mi no em resulta tan sorprenent que els rebomboris dels carrers hagen destituït el president d'Argentina com que aqueixos disturbis hagen tardat tant de temps en produir-se”.

En el mateix escrit, l'últim premi Nobel va acusar de negligència al FMI, responsabilitzant-lo de l'aplicació de dures polítiques d'ajust que no van fer sinó empitjorar la situació econòmica i financera del país sud-americà. A més, Stiglitz va afirmar que “la crisi d'Argentina hauria de recordar-nos la urgent necessitat de reformar el sistema financer global, i per on hem de començar és per una profunda reforma del FMI”. I tot això després d'extraure algunes lliçons de caràcter general, entre les que convé destacar si més no dues:

1) Dificilment es pot inspirar confiança en l'economia d'un país imposant polítiques que l'acosten a una profunda recessió.

2) Les decisions econòmiques no poden ignorar els contextos social i polític.

Quan un govern aplica mesures econòmiques que acosten a la desocupació o a la subocupació a contingents importants de població, no està complint la seua missió primària.

Entenc que en aquest punt poden assaltar-nos una pregunta important. És aquella que tots hem escoltat alguna vegada i que resa així: és la democràcia un luxe dels països desenrotllats?

⁴² *Latinobarómetro 2002*, p. 13.

⁴³ STIGLITZ, Joseph: “Las lecciones de Argentina”, Diari *El País*, 10 de gener de 2002.

És prou freqüent que molts donen per bona l'anomenada *Tesi de Lee*. Per si algú dels presents l'ignora, el senyor Lee va ser un Primer Ministre de Singapur que va enunciar una suposada tesi axiomàtica. Açò és que: el retard del sistema polític, fins i tot amb la negació dels drets humans bàsics, estimula el creixement i accelera el desenvolupament econòmic; les llibertats i els drets humans l'entorpiren.

Com hem pogut observar abans, fins a la meitat de la població enquesta en el Latinobarómetro 2002 està dalt o baix d'acord amb el senyor Lee, del qual, per cert, pràcticament ningú no n'haurà sentit de parlar.

Amartya Sen⁴⁴, el que també fora Premi Nobel d'Economia, ha refutat aquesta tesi i no sols amb arguments ètics, que també, sinó amb dades empíriques i d'història econòmica comparada. La vigència i la fortalesa del sistema democràtic tenen per a Sen importants conseqüències pràctiques:

1) els drets polítics i humans oferixen als ciutadans la possibilitat de cridar amb força l'atenció sobre les seues necessitats generals, així com exigir l'adopció de les mesures necessàries per a satisfer-les.

2) la resposta dels governs a les demandes dels seus ciutadans sol dependre de les pressions que aquests puguem exercir sobre ells, i és per ací per on l'exercici dels drets polítics (votar, criticar, protestar, etc.), pot ser imprescindible.

Això, clar està, perquè sense oblidar que l'existència d'institucions democràtiques no és un recurs que garanteix mecànicament el desenvolupament, "els drets polítics i humans, sobretot els que garanteixen la discussió, el debat, la crítica i la dissensió oberts, són fonamentals per als processos de decisió documentada i reflexionada".

Al nostre entendre, l'anhelada democràcia en aquells països de l'Amèrica Llatina on no havia existit digna de tal nom amb anterioritat, o el retorn a ella en els països que sí que l'havien conegut, després de les dictadures de Seguretat Nacional dels anys seixanta, setanta i huitanta, va despertar unes expectatives de desenvolupament i de millores en la qualitat de vida del comú de la ciutadania, que no es van trobar correspondència per l'evolució socioeconòmica ni nacional ni continental.

A pesar del marc democràtic generalitzat, que indiscutiblement ha constituït un avanç innegable de les societats llatinoamericanes, persistix no sols el càncer de l'endeutament exterior o la tremenda desigualtat interna de la que hem parlat. Persistix, com lamentablement ens està mostrant la crisi argentina, la mesquinesa més sagnant i el *cortoplacismo* més vergonyós en bona part dels actors polítics llatinoamericans.

L'Estat, rabiosament aprimat, per grau o per força, per conviccions neoliberals extremes dels governs o per pressions indecents del FMI, quasi ha desaparegut no ja en el terreny de la sanitat o l'educació pública, sinó que s'evidencia absolutament incapaç davant de fenòmens com la nova delinqüència organitzada (tràfic de narcòtics, d'armes, de persones, prostitució, segrestos) i, especialment, davant del que pareix haver-se convertit en el principal problema de la ciutadania llatinoamericana: la

⁴⁴ SEN, Amartya: *Desarrollo y Libertad*, Barcelona, Planeta, 2000.

violència urbana que s'ha apoderat ja de les grans capitals i va estenent-se a la resta de les ciutats. Ciutats, això sí, en les que els seus habitants, els de la *societat dual*, estan separats en nivells de vida i en satisfacció de les necessitats bàsiques per un abisme insalvable. Recordem el que véiem a Montevideo.

Certament, les incerteses i les noves fragilitats descobertes després de l'11 de setembre no són factors que abonen una reflexió mínimament optimista en relació amb Amèrica Llatina. Escrivia l'economista Luís de Sebastián abans de l'atemptat del 11-S, amb la ploma carregada de negror:

“Atés que la resistència dels pobles als maltractaments no és infinita, és una llei zoològica que els pobres i els exclosos hauran de reaccionar. Com no es faça quelcom prompte per a desactivar la bomba de rellotgeria que porta en les seues entranyes la societat dual, aquesta explotarà. La revolució social individualista, que es caracteritza irresponsablement com ‘delinqüència comú’, que ha crescut enormement en els països d'Amèrica Llatina, i que constiuteix un punt conflictiu de trobada entre els dos mons, anuncia aqueixa explosió”⁴⁵.

La tesi de Sebastián, ja hem al·ludit a ella, és que a Amèrica Llatina hi ha una part de la societat, més o menys minoritària segons països, formada pels que es beneficien del que més els convé del Primer i del Tercer món, que no té el menor desig que canvien les coses.

Però, precisament, el gran repte d'Amèrica Llatina és el d'avançar cap a societats més justes i solidàries, la qual cosa exigix decisions polítiques d'alta qualitat democràtica. I per a prendre decisions cal realitzar abans una bona anàlisi; açò és, abans el diagnòstic que la teràpia.

Volem dir que cal estar alerta davant de les temptacions de simplificació i, sobretot, de les d'autoexculpació. És cert, com Stiglitz ens deia abans, que és incalculable la responsabilitat del FMI que ha imposat ajustos antisocials. És indiscutible que cap afegir a la llista als grans organismes financers, que prestaven capital a les dictadures militars sense preocupar-se pel nivell de solvència; i als Estats Units, que amb el seu anticomunisme primari i la seua Doctrina de Seguretat Nacional van propiciar o van participar de totes les desmesures econòmiques, polítiques, socials i culturals de les dècades finals del segle XX. Tot això és cert, però no és prou. Hi ha problemes, greus, que no vénen de l'exterior. No totes les responsabilitats són foranes.

Un exemple de simplificació autoexculpàtoria el vam trobar, per exemple, en un article recent d'Eduardo Galeano, en el que ve a dir que els polítics llatinoamericans viuen en la cova d'Alí Bava, han robat “fins a les ferradures dels cavalls al galop” (...) “amb la complicitat i l'empara del Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial”. I és que, en la seua opinió, “els governs (d'Amèrica Llatina) demanen permís, fan els seus deures i rendixen examen: no davant dels ciutadans que els voten, sinó davant dels banquers que els veten”. Massa simple. Atractiva la idea, com amb freqüència resulten les simplificacions, però falsa.

⁴⁵ SEBASTIÁN, Luis de: “América Latina: la sociedad dual”, Diari *El País*, 3 de setembre de 2001.

Carlos Saul Menem, --per posar un exemple ben contrastat--, president de la República Argentina entre 1989 i 1997 amb gran suport electoral, va liberalitzar els preus, va establir la paritat pes-dòlar, va flexibilitzar el mercat laboral, va restringir el dret de vaga i el de negociació laboral, va reduir dràsticament la despesa estatal en sanitat i educació i va privatitzar o va tancar les empreses del sector públic del seu país. I ho va fer des de la Casa Rosada, inspirat per un liberalisme autoritari que considerava que tots els problemes argentins eren de naturalesa econòmica i se solucionarien com per art de màgia si s'aconseguia l'estabilitat. Alguns, --en aquest cas Galeano, un home al que cal reconèixer-li molts mèrits--, pareixen mantindre la vella tesi de la *burguesia subsidiària* de l'imperialisme. Falta, per a completar el cercle perfecte dels anys setanta, allò en dèiem "el brazo armado": l'Exèrcit. Menem, des de posicions com aquesta, no hauria sigut una altra cosa que un simple lacai dels *gringos* imperialistes. Pareix que no ha plogut res en els últims vint anys. Almenys, pareix que alguns segueixen aplicant els mateixos esquemes explicatius, i continuen exportant el total de les responsabilitats.

Cap exigir-les, que són moltes, al FMI. És necessari, l'ha escrit l'últim Premi Nobel d'economia, reformar el sistema financer mundial. Però no podem oblidar els governs nacionals, als partits, a les organitzacions sindicals, a la societat civil, als ciutadans. Com va actuar el peronisme durant el govern de Raúl Alfonsín? Què van fer els sindicats majoritàriament peronistes? Qui aplaudia, més tard, la política de Carlos Saúl Menem? Quina oposició política va realitzar la Unió Cívica Radical? Què va fer la societat civil? Com és possible que a les properes eleccions presidencials el Partit Justicialista presente tres candidats? És una evidència de la màxima irracionalitat política.

El món actual, amb la incertesa que ha afegit la presa de consciència de la fragilitat i la vulnerabilitat de les nostres societats l'11 de setembre, és molt complex i interdependent. No cal dir ara, amb la guerra propiciada per Bush i Blair, amb la companyia d'algun patètic ajudant de segona fila.

Hui en dia les transaccions de capital no responen necessàriament a un intercanvi real d'una mercaderia física o un servei. A mitjan la dècada dels noranta, per cada dòlar pagat per una mercaderia, es movien quaranta dòlars en transaccions electròniques pel ciberespai. Els moviments financers diaris, els que es donen a través de la xarxa electrònica, excedixen en valor la producció de béns i servicis anuals d'un país de la potència de França. Tres fons d'inversió nord-americana mobilitzen més dòlars de les què compten com a reserves els bancs centrals del G-7, i els gerents d'aquestes entitats tenen més poder econòmic que qualsevol ministre d'Hisenda de qualsevol país del món, Estats Units inclòs.

Tres grans agències qualificadores (*Standard and Poors*, *Ficht* i *Moodys*) jutgen les decisions polítiques i econòmiques dels països (les de tots ells, no sols els dèbils o pobres) i imposen els seus dictàmens incentivant o inhibint els fluxos de capital financer. Els diversos països són qualificats, i només s'incita la inversió en aquells que aconseguixen la categoria de Doble A (Espanya, per exemple, és Triple A; açò és, país molt segur).

Hi ha molt de tirania del mercat, certament. De l'intern i de l'extern. Per quant respecta al primer d'ells, el nacional o regional, combatre-la només serà possible, coincidint amb Amartya Sen, amb Caetano, amb De Sebastián, millorant la qualitat de la democràcia. És possible? Com millorar la qualitat de la democràcia llatinoamericana, d'aqueixes societats duals, en aquest moment històric, caracteritzat --com ha escrit Edward W. Said-- per "la desconcertant interdependència de la nostra època"⁴⁶?

Waldo Ansaldi⁴⁷, des del pessimisme de la raó, creu que la democràcia simplement no pot refermar-se a Amèrica Llatina en les actuals condicions socioeconòmiques. Entén que les polítiques neoliberals han produït una fragmentació social tan brutal que pot parlar-se de l'existència d'un règim *d'apartheid social*, que es plasma en la segregació socioeconòmica i cultural de grans contingents de població (en alguns països fins al 70 per cent).

Amèrica Llatina expulsa una part de la seua ciutadania com l'Espanya de Franco va empènyer un milió d'espanyols a l'emigració. Els EUA i Europa no poden absorbir els cada cop més grans contingents de població immigrant i ara, a sobre, tenim una guerra en marxa que es fa seguint la terrible profecia autoacomplida del Xoc de Civilitzacions de Samuel Huntington. Alguna cosa haurem de fer des d'Europa.

A l'Amèrica Llatina l'elecció del president Lula ha obert una finestra per la qual ha entrat un raig d'optimisme: es proposa *la mudança do modelo*. En el país dels exclosos, amb els més poderosos encastellats en propietats protegides amb armes automàtiques de combat i fils d'aram electrificats, amb por a sofrir el segrest selectiu o la violència fortuïta, però feixugament impermeables a qualsevol canvi que obeïska a la urgència de la millora en la distribució de la riquesa, i amb milions de pobres i indigents en lluita diària per la simple subsistència, pareix lògic que un govern de progrés estiga previngut contra els perills que poden fer sotsobrar el projecte. Potser per això Lula ha escrit en la seua *Carta ao Povo Brasileiro* que:

"serà necessària una lúcida i judiciosa transició entre el que tenim hui i allò que la societat reivindica. El que es va fer o es va deixar de fer en huit anys no serà compensat en huit dies. El nou model no pot ser producte de decisions unilaterals del govern, tal com ocorre hui, ni serà implantat per decret, de mode voluntarista. Serà fruit d'una àmplia negociació nacional, que ha de conduir a una autèntica aliança pel país, a un nou contracte social, capaç d'assegurar creixement amb estabilitat"⁴⁸.

Certament, com escrivia després de conèixer els primers resultats Manuel Castells, amic personal de FHC i expert en la realitat brasilera, el repte de Lula és donar garanties als mercats i al FMI i, al mateix temps, respondre amb rapidesa a les enormes expectatives que ha generat en una societat com la que hem descrit (*El Periòdic*, 8.10.02).

⁴⁶ SAID, Edward W.: "El choque de ignoracias", Diari *El País*, 16 d'octubre de 2001.

⁴⁷ ANSALDI, Waldo: "La democracia en América Latina, más cerca de la precariedad que de la fortaleza", Sociedad, Facultad de Ciencia Sociales de la UBA, Buenos aires, nº 19, diciembre de 2001.

⁴⁸ Diari *Folha de Sao Paulo*, 5 d'octubre de 2002.

La *mudança* ha començat a fer-se tangible des de la mateixa presa de possessió de *Lula*. Dues mesures han sigut especialment ressaltades: la de donar títols de propietat a milions d'habitants de les *favelas* de tot Brasil i l'anunciada pel ministre d'educació Cristovam Buarque: "Retribuirem als analfabets per dependre a escriure". Buarque, a més, era molt explícit en referir-se al fenomen *Lula*, al *lul·lisme*, quan declarava:

"Crec que encara no tenim un rumb ideològic clar. No sabem encara bé que és l'anomenat *lul·lisme*. Necessitaríem un gran debat sobre el tema i això hauria d'eixir de la Universitat. El PT és un partit d'actituds com l'ètica, la sobirania nacional, la distribució del treball, però li falta encara un cos de doctrina, un model polític, que és el que estem intentant crear" (*El País*, 16.01.2003).

Doncs bé, la Universitat, com reclamava Buarque, ha començat a intervenir en el debat. Luiz Werneck Vianna, reconegut professor de l'*Instituto Universitario de Pesquisas do Rio de Janeiro*, escrivia recentment un article titulat significativament "*O que mudou*", i afirmava que està en curs una *revolução silenciosa*, en la que "tot va canviar, doncs les nostres institucions sorgixen ara com a llocs de confiança per a la realització dels canvis que la societat ha decidit mamprendre" (*Folha de Sao Paulo*, 10.02.2003). Werneck ha représ el concepte gramscian de *revolució passiva*, una revolució sense revolució, i l'utilitza en la seua anàlisi del que està passant a Brasil.

Convençut que la revolució en aquests temps de mundialització i de canvis radicals en els patrons productius no pot ser una revolució de ruptura, sinó que ha de ser necessàriament passiva, el problema residix en *qui* dirigeix els canvis perquè aquests tinguen una direcció i un sentit positius. El gran desafiament és que siguen les forces del canvi, les de la *mudança*, els que dirigeixen el procés en termes dels actors polítics, dels programes de govern, dels canvis socials i econòmics.

Lula pot ser el director d'aqueix procés de revolució passiva que es mou cap al davant no tant com a reacció als moviments socials sinó per a consolidar-los i, a més, per a reforçar encara més la senda de la democratització progressiva del país. D'allò que ha escrit per Werneck Vianna pot deduir-se que *Lula* representa una aposta per la *revolució passiva a la brasilera*. Amb la seua victòria electoral hi ha hagut una important *mudança* en la base política de la societat, encara que en la superfície, la política macroeconòmica, tot pareix inalterable. Des d'aqueixa lectura es podria dir que Cardoso, l'anterior president, va dirigir una *revolució passiva* reactiva als canvis socials, la qual cosa li va conferir un cert sentit oligàrquic (especialment irritant per al MST, per exemple), mentre que *Lula* pot estar emergint com el líder d'una *revolució passiva* favorable als moviments socials. Això faria que el seu inequívoc sentit popular s'afirmara com un poder popular de significat nou en la història brasilera. Aqueixa empremta no pot ser, clar, ni un *novo zapatismo a la brasilera* (Jaguaribe), ni una *revolució vella* de les que es propugnaven durant els anys setanta (Gil).

Certament el nou president del Brasil enfronta el que no pot sinó qualificar-se com un desafiament històric. Un repte que *Lula* ha expressat sense un gram de retòrica quan ha xifrat el seu èxit de govern en la consecució que els brasilers, tots

els brasilers, facen tres menjars al dia al final d'aquesta primera legislatura. El diari *El País*, explícit, titulava a les poques hores del primer Consell de Ministres presidit per Luiz Inácio dóna Silva: "44 milions de famolencs esperen a *Lula*. La lluita contra la pobresa en un país de recursos és el gran repte del nou govern brasiler" (5.01.2003).

Si aquesta *revolució passiva a la brasilera* posara en marxa profundes reformes socials finançades des del creixement amb estabilitat, que és el contingut del que *Lula* anomena nou contracte social, això sí que resultaria democràticament revolucionari. I podria ser-ho no sols per al Brasil, sinó, com a referència, per a tota l'Amèrica Llatina. L'*apartheid* social que trobem en la pràctica totalitat de les societats continentals no pot mantindre's indefinidament perquè la caldera social no admet més pressió, i n'hi ha prou amb fer un repàs mental pel mapa del continent per a entendre que estem davant d'una conjuntura política extremadament complicada. L'experiència brasilera podria ser una proposta tangible perquè a Amèrica Llatina es començara a veure la llum al final del llarg túnel en què es troben. Els altres països al sud del Riu Gran també necessiten una urgent "*mudança do modelo*".

Al nostre parer aquesta mudança, aquest canvi de model, és l'únic coagulant que pot detindre l'hemorragia migratòria llatinoamericana de la que hem parlat al principi. Les migracions provocades per la fam i per la manca de futur haurien de ser el primer problema en l'agenda dels líders polítics mundials. Malauradament, és una evidència que els objectius de la única potència mundial i dels seus arrogants i patètics companyons --que si algú no recorda ara, vol dir socis d'una companyia mercantil-- no passa per aquí. Mirem que fem com a ciutadans per a fer-los palés allò que ens deïa Amartya Sen quan afirmava què, i permeteu-nos que les reitem:

1) els drets polítics i humans oferixen als ciutadans la possibilitat de cridar amb força l'atenció sobre les seues necessitats generals, així com exigir l'adopció de les mesures necessàries per a satisfer-les.

2) La resposta dels governs a les demandes dels seus ciutadans sol dependre de les pressions que aquests puguen exercir sobre ells, i és per ací per on l'exercici dels drets polítics (votar, criticar, protestar, etc.), pot ser imprescindible.

TAULA 1. Estrangers residents a Espanya i al País Valencià entre 1975 i 2002.

	ESPANYA	PAÍS VALENCIÀ
1975	165.289	13.796
1976	158.973	13.759
1977	161.451	14.723
1978	158.349	15.338
1979	173.043	16.859
1980	181.544	19.178
1981	198.042	22.891
1982	200.911	26.127
1983	210.350	28.862
1984	226.470	32.137
1985	241.971	35.516
1986	293.208	42.973
1987	334.935	46.201
1988	360.032	52.805
1989	398.147	59.382
1990	407.647	64.451
1991	360.655	47.458
1992	393.100	50.210
1993	430.422	53.489
1994	461.364	56.163
1995	499.773	57.790
1996	538.984	59.952
1997	609.813	64.821
1998	719.647	69.972
1999	801.329	80.594
2000	895.720	86.994
2001	1.109.060	101.368
2002	1.977.944	301.143

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'INE, del Diari *El País* i de la Direcció General de la Policia del Ministeri de l'Interior.

TAULA 2. Estrangers residents a Espanya classificats per país de procedència. Amèrica central i Sudamèrica. Decenni 1992-2001

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Argentina	21.571	21.621	19.922	18.426	18.246	17.118	17.007	16.290	16.610	20.412
Brasil	3.758	4.414	4.819	5.205	5.694	6.263	7.012	8.120	10.034	10.910
Colòmbia	5.664	6.247	6.614	6.992	7.865	8.412	10.412	13.627	24.702	48.710
Cuba	2.965	3.539	4.642	6.097	7.814	10.507	13.214	16.556	19.165	21.467
Xile	5.933	5.933	5.574	5.591	5.936	5.594	5.827	5.927	6.141	6.900
Equador	1.112	1.285	1.655	1.963	2.913	4.112	7.046	12.933	30.878	84.699
Mèxic	3.604	3.668	3.921	3.997	4.328	3.684	4.360	4.868	4.739	5.173
Perú	7.437	9.988	12.782	15.092	18.023	21.233	24.879	27.263	27.888	33.758
Repúb. Dominic.	6.766	9.228	12.475	14.470	17.845	20.381	24.256	26.854	26.481	29.314
Uruguai	3.854	3.981	3.841	3.772	4.028	3.923	3.097	3.880	4.005	4.754
Veneçuela	7.086	7.033	6.768	6.546	6.634	6.188	6.911	7.323	7.986	9.067

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'INE i de la Direcció General de la Policia del Ministeri de l'Interior.

TAULA 3. Estrangers residents en el País Valencià classificats per país de procedència. Amèrica central i Sud-amèrica. 2001.

	País Valencià	Alacant	Castelló	València
Argentina	1.702	917	198	587
Bolívia	187	41	4	142
Brasil	862	286	205	371
Colòmbia	3.451	1.853	335	1.263
Costa Rica	23	8	1	14
Cuba	1.398	499	160	739
Xile	355	157	53	145
Equador	7.023	3.354	178	3.491
El Salvador	53	15	14	24
Guatemala	29	7	2	20
Hondures	41	15	4	22
Mèxic	297	83	49	165
Nicaragua	55	12	10	33
Panamà	30	6	1	23
Paraguai	67	38	11	18
Perú	805	225	221	359
Uruguai	361	160	51	150
R. Dominicana	672	294	102	276
Veneçuela	440	178	68	194

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'INE i de la Direcció General de la Policia del Ministeri de l'Interior

TAULA 4. Estrangers residents al País Valencià classificats per país de procedència. Europa, Àsia i Àfrica. 2001.

	ESPANYA	PAÍS VALENCIÀ	ALACANT	CASTELLÓ	VALÈNCIA
Alemanya	62.506	7.991	6.100	694	1.197
França	44.798	6.411	3.209	723	2.479
Gr. Bretanya	80.183	16.973	14.981	439	1.553
Itàlia	35.647	3.343	1.538	559	1.246
Portugal	42.634	1.092	424	149	519
Romania	24.856	2.366	458	1.098	810
Ant. URSS	22.230	3.292	2.194	153	945
Xina	36.143	3.102	1.529	299	1.274
Algèria	15.240	3.853	2.068	564	1.221
El Marroc	234.937	11.694	5.503	3.262	2.929

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'INE i de la Direcció General de la Policia del Ministeri de l'Interior.

TAULA 5. Residents estrangers al País Valencià (2001). Per país de procedència.

Any	Residents
Gran Bretanya	16.973
Marroc	11.694
Alemanya	7.991
Equador	7.023
França	6.411
Algèria	3.853
Colòmbia	3.451
Itàlia	3.343
ant. URSS	3.292
Xina	3.102
Romania	2.366
Argentina	1.702
Cuba	1.398

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'INE.

